

Het plan voor katholiek Amsterdam 1969

Cityvorming, kerk en de rol van de sociale wetenschappen in het beleid¹

Erik Sengers*

The importance of social sciences for church policy is the reason for a fierce debate in this journal. In the case of the Dutch Roman Catholic Church, the conflictuous events of its history are considered in the discussion. This paper shows that it is more fruitful to investigate small-scale case studies to establish the role of social sciences in church policy. Here, the Pastoral Plan for the inner city of Amsterdam (1969) is presented as an example. The plan foresaw the closure and re-functionalization of many churches because of the expected restructuring of the inner city of Amsterdam. As this restructuring did not take place as expected, the whole plan soon became superfluous. The role of social sciences in this Plan is clear at every possible level, but the concrete influence has to be established by more, and ecumenical, case studies.

David vs. Goliath

‘Theologie is te mooi om waar te zijn, sociologie te waar om mooi te zijn’ moet Gerard Dekker eens gezegd hebben. Dit axioma drukt kernachtig uit wat de oorzaak is van conflicten en misverstanden tussen theologen, kerkleiders en gelovigen aan de ene kant, en wetenschappers, beleidsmakers en adviseurs aan de andere kant. Theologen zijn er om grootse visioenen te schetsen en die hoog te houden, om grote woorden als hoop en barmhartigheid te duiden, om met rituelen het onzegbare en onzichtbare in onze wereld te laten klinken. Sociale wetenschappers zijn er om de menselijke werkelijkheid te meten en te beschrijven, om het mogelijke van het onmogelijke te onderscheiden, om kritische vragen te stellen bij de gemaakte keuzes. Gezien de twee totaal verschillende taalvelden is het niet verbazingwekkend dat theologen de sociologen zien als sombere piskijkers, en de sociologen theologen als mensen die de tekens van de tijd niet goed verstaan (Sengers 2009, 62-63). Zeker als de twee perspectieven aan elkaar raken, wat het geval is in de godsdienst-

* Erik Sengers studeerde sociale wetenschappen (UvA) en theologie (KTUU). Hij is werkzaam als docent en onderzoeker, en als kerkelijk beleidsmedewerker.

sociologie en bij het kerkelijk beleid, kunnen zij soms diametraal tegenover elkaar komen te staan, waarbij onduidelijk is welk van de twee het primaat dient te hebben.

Dat de sociologie in het spoor van de sociologisering van de samenleving, van eind jaren veertig tot midden jaren tachtig, ook in de kerken een belangrijker rol ging spelen is evident (De Groot & Sengers 2015). Maar over de vraag wat nu precies de invloed ervan was op het kerkelijk beleid is een strijd losgebrand tussen een David en een Goliath. De David is Chris Dols (2015). Hij promoveerde op een proefschrift over de door sociologen opgezette feitenfabriek, die de basis zou hebben gelegd voor de keuzes die de bisschoppen in de jaren zestig en zeventig gemaakt hebben. Dols wijst op de rol van statistisch onderzoek in het beleid, op het interpretatieframe dat werd ontwikkeld (aan de hand van het voorbeeld van de – in zijn ogen zogenaamde – roepingencrisis), en op de invloed van prominente priester-sociologen, met name Walter Goddijn, op het kerkelijk beleid zoals dat in de organisatie en uitvoering van het Pastoraal Concilie naar voren kwam. Doelbewust werd volgens Dols de situatie van de kerk voorgesteld als een situatie van verandering en crisis, en sociologen zouden degenen moeten zijn die op basis van hun kennis en professe de weg daaruit moesten wijzen. De suggestie in het proefschrift is dat de sociologen in aanzienlijke mate hebben bijgedragen aan de vormgeving en invulling van het kerkelijk beleid, en daarmee de basis hebben gelegd voor de heilloze polarisatie van de katholieke kerk in de jaren tachtig en negentig.

De Goliath in het verhaal is Bert Laeyendecker, emeritus hoogleraar sociologie. In een reactie op Dols' proefschrift in dit tijdschrift waar de emoties soms van afspatten (Laeyendecker 2015) schrijft hij zijn kritiek vanuit zijn kennis als (godsdienst)socioloog die als priester-religieus en later als betrokkene bij de kerkelijke vernieuwingsbeweging Acht Mei een groot deel van de door Dols beschreven geschiedenis van nabij heeft meegemaakt en vorm gegeven. Laeyendeckers fundamentele kritiek richt zich op het onkritisch gebruik van narratieve theorie, of sterker: de veronderstelling dat er door sociologen bewust een bepaald verhaal verteld werd. Inhoudelijk richt zijn kritiek zich ten eerste erop dat de dubbele crisis van kerkverlating en priesterroepingen geen door sociologen geconstrueerde, maar een reële crisis was die al lang speelde en ook door kerkleiders erkend werd – iets wat ik ook in mijn proefschrift heb aangetoond (Sengers 2003, 117-136, 200). Ten tweede dat de congruentie van sociologie en (katholieke) theologie ook te maken heeft met overeenkomstige visies op mens en samenleven en dat hoewel kerkelijke organisatievormen met taboes zijn omgeven, sociologen de eigen roeping hebben om deze te bestuderen. Ten derde weerspreekt Laeyendecker als

conclusie de stelling van Dols dat sociologische inzichten nog heel lang na 1970 het bisschoppelijk beleid bepaald hebben, en dat omgekeerd ‘... ook nog maar weinig sociologen [...] enig heil zien in bemoeienis met het kerkelijk beleid...’. Dat laatste geldt in ieder geval niet voor Laeyendecker zelf. Al na zijn studie sociale geografie schreef hij voor zijn religieuze orde enkele sociologisch getinte beleidsrapporten die ertoe leidden dat de orde relatief vroeg de opname van nieuwe leden staakte (Heffernan 2015). En ook na zijn emeritaat bleef Laeyendecker nog op sociologische wijze over de heikele punten van de rooms-katholieke kerk publiceren en zich met het beleid daarvan ‘bemoeien’ (Laeyendecker 1993; 1999).

Het is altijd interessant een stevige discussie te volgen over een vakgebied dat je interesse heeft, zeker als de discussie plaatsvindt tussen mensen die met een scherpe pen en met persoonlijke betrokkenheid de argumenten wisselen. Toch heb ik het gevoel dat de discussie gevoerd wordt aan de hand van – steeds dezelfde – te complexe voorbeelden (in theologisch, kerkpolitiek, maatschappelijk opzicht) die bovendien zeer emotioneel beladen zijn. Voor de rooms-katholieke kerk gaat het dan over de kwestie van het celibaat, het pastoraal concilie, de rol van Walter Goddijn, en in het spoor daarvan over de polarisatie, de koers van de kerkleiding in de afgelopen decennia, de oorzaken van de verdere terugloop in de huidige tijd, en dergelijke thema’s meer. De vraag wat de invloed was van de sociale wetenschappen op het kerkelijk beleid, op zich een interessante vraag, wordt zo zelf onderdeel van het conflict tussen sociologische, historische, theologische en kerkpolitieke inzichten en wordt zo niet beantwoord. Misschien is het daarom beter een aantal casestudies te doen, die minder beladen zijn, maar die wel een goed inzicht kunnen geven in de verhoudingen tussen sociale wetenschap en kerkelijk beleid. Op deze manier kan ook in de evaluatie betrokken worden wat er uiteindelijk van de rapporten die Dols analyseert gerealiseerd is, in plaats van de discussie te voeren aan de hand van rapporten en beleidsvoornemens die toch een zekere afstand tot de werkelijkheid hebben.

Het meest intrigerende voorbeeld vind ik nog steeds het Pastoraal Plan Binnenstad Amsterdam (1969), een rapport dat Dols wel noemt in zijn literatuuroverzicht om aan te geven in een grafiek (N.B., want sociologisch) hoeveel rapporten er door de bisdommen aan het KASKI in opdracht zijn gegeven, maar dat hij niet aan een inhoudelijke analyse onderwerpt. Het rapport is met name zo intrigerend, omdat het duidelijk laat zien wat de invloed van de sociale wetenschappen op het kerkelijk beleid – tenminste initieel – is geweest. In het hiernavolgende bespreek ik allereerst de context van het rapport (namens wie werd het opgesteld, wie zaten in de commissie, wat was de maatschappelijke

situatie) en vervolgens de inhoud van het rapport. Vervolgens bespreek ik de huidige situatie van de katholieke kerk in het centrum van Amsterdam. Die verschilt nogal behoorlijk van de in het rapport als wenselijk aangegeven situatie, waarvoor ik ook een aantal verklaringen suggereer. In het laatste deel probeer ik te bepalen wat de rol van de sociale wetenschappen en hun professionele beoefenaren in dit soort kerkelijke beleidsprocessen is geweest. Een eerste volledig concept van dit artikel is op maandagmiddag 19 oktober 2015 voorgelegd aan twee nog levende leden van de commissie die het rapport heeft opgesteld, de heren Van Hulten en Rood. Daar is besproken hoe zij zelf het proces hebben ervaren, en hoe zij de rol van de sociale wetenschappen ervaren hebben. Van de toen overhandigde archiefstukken is in dit artikel dankbaar gebruik gemaakt.

Pastoraal Plan Amsterdam

De context

Het doel van het rapport werd ingegeven door de ontvolking van de Amsterdamse binnenstad, een proces dat al voor de Tweede Wereldoorlog begon en ook toen al tot sluiting en sloop van menig kerkgebouw en statie leidde (bijvoorbeeld de Catharinakerk aan het Singel – Van Blokland 2002, 32-33). Na 1945 ging dit proces echter verder en de binnenstad ontwikkelde zich tot een city, analoog aan Londen en Parijs, met zaken en handel terwijl de mensen in de wijken rondom de oude stad gingen wonen. Dit had natuurlijk gevolgen voor de financiële positie van de rooms-katholieke kerken, juist de gezinnen trokken weg en met de bevolkingsgroepen die achterbleven of nieuw kwamen hadden de zielzorgers minder binding. Er moest wat gebeuren in de binnenstad (de situatie is uitgewerkt in Van Hulten 1966). In 1964 was door het KASKI al een rapport geschreven dat als te weinig pastoraal en te veel cijfermatig werd beoordeeld. In 1966 werd een rapport gepresenteerd, op initiatief van een aantal leken en priesters, waarin de binnenstad als één parochie werd gedacht, waardoor de verschillende thematieken en problematieken in samenhang konden worden gezien. In 1967 werd tenslotte een bisschoppelijke werkgroep Plan Binnenstad Amsterdam ingesteld, die met name ook die theologische en pastorale aspecten in de plannen moest meenemen. Het rapport van deze werkgroep, dat in deze bijdrage centraal staat, werd in 1968 gepresenteerd (Peters 1969).

Wie waren de leden van deze werkgroep (p. 4)? Het was niet eenvoudig daarin inzicht te krijgen, aangezien de leden alleen met initialen en een korte

omschrijving van hun toenmalige functie beschreven staan. Ik zal onderscheiden tussen de leken en de geestelijken. De voorzitter was de priester-religieus H. Winkeler scj. Binnen zijn congregatie, zo liet die mij weten, was hij verantwoordelijk voor het Sint Franciscus Liefdewerk dat zich bekommerde om de jeugd in achterstandswijken (Poels 1987). De secretaris was de pastoraal-theoloog dr. B.A.M. Peters, omschreven als pastoraal assistent van het dekenaat. Het lid pastoor en subdeken Bon overleed in mei 1968. Andere pastoors uit de binnenstad waren de franciscanen Denkers en Duindam, de laatste was pastoor van de Mozes en Äaronkerk. Hij wordt genoemd als vertegenwoordiger van de categoriale zielzorg, waarmee zijn betrokkenheid bij het oecumenisch bedrijfspastoraat wordt bedoeld. Duindam was degene die het idee en mogelijk ook het woord citykerk introduceerde (Dony 1978). Tenslotte was de deken van Amsterdam, Van der Hoogte, lid. Bij de opsomming van de betrokken geestelijken kan ook degene genoemd worden die de Commissie heeft ingesteld, dr. Rigobert Koper, franciscaan en vicaris van het bisdom Haarlem. Hij zat zowel in het Haarlemse diocees als landelijk op invloedrijke posten: lid van de 'situeringscommissie' die moest adviseren over nieuwbouw in het bisdom, lid in het Katholiek Pedagogisch Centrum en de Nationale Raad voor Catechese, lid bij het Hoger Katechetisch Instituut dat de omstreden *Nieuwe Katechismus* heeft uitgebracht, bestuurslid van de Willibrordvereniging voor oecumene, en adviseur van het Pastoraal Concilie.

De vicevoorzitter was de leek dr. M.H.M. (Michel) van Hulten, een gepromoveerd sociaal geograaf en planoloog die werkzaam was aan de Universiteit van Amsterdam en daar leiding gaf aan een project, betaald door de gemeente Amsterdam, waarin onderzoek gedaan werd naar hoe de verloederde binnenstad aangepakt kon worden. Laeyendecker was in die periode student aan dezelfde faculteit. Daarna vertrok Van Hulten naar de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, werd later Kamerlid en staatssecretaris namens de PPR, en na zijn vertrek uit de landelijke politiek VN diplomaat. Momenteel is hij op hoge leeftijd nog lector in Enschede. Een ander prominent lid was mr. B.J.M. Engbersen, die directeur van het KSKI was (de voorloper van het KASKI) en lid van de genoemde situeringscommissie in het bisdom Haarlem. Dols noemt in zijn literatuurlijst enkele beleidsrapporten waaraan Engbersen ex officio heeft meegeschreven, maar zijn insteek blijkt misschien wel het beste uit een door Dols niet genoemde co-publicatie uit 1959 met de titel *De kerkplanning als functie van het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut*. Het lid G.J.M. Sarlemeijn wordt eenvoudig aangeduid als architect en lid van de plancommissie Amsterdam, maar was met zijn bureau verantwoordelijk voor menig naorlogs (monumentaal) kerkgebouw in Amsterdam. Bij het lid P. Witteman

(bescheiden aangeduid als ‘jurist, lid kerkbestuur’) moet het gaan om de KVP politicus, minister en Kamerlid, die advocaat was in Amsterdam (en vader van TV presentator Paul Witteman). J.G.M. (Hans) Rood was opgeleid en werkzaam als belastinginspecteur, totdat hij naar Amsterdam kwam en een praktijk begon als belastingadviseur, die uiteindelijk opging in Ernst & Young. Ook was hij lid van het kerkenbouwfonds van het Bisdom Haarlem, dat functioneert als investeringsvehikel voor bouw en renovatie van kerken (Landman 2004, 341-349). Over de heren drs. F. Botman (‘econoom’), dr. B.F. Saris (‘natuurwetenschapper’), en mr. J.C. Verkade (‘notaris’) is minder informatie te vinden. De enige vrouw in de commissie was de juriste mej. Mr. W.J. Wijzenbroek, die enkele publicaties over staatsrecht op haar naam heeft staan.

Het vernieuwende van dit rapport lag volgens de commissie daarin, dat de te vormen citykerk werd gezien in de context van de te verwachten cityvorming. ‘Als de kerk evenals vele andere maatschappelijke gegevens in functie moet staan van dit city-karakter, welke gestalte moet daaraan gegeven worden...?’ (p. 5). Uitgangspunt bij de beantwoording moest niet de organisatie zijn, maar ‘... de mens in zijn concrete omgeving, waarvoor men de meest aangepaste pastorale dienstverlening zoekt’ (ibid.). Hoe was de commissie te werk gegaan? Behalve dat er een inventariserend literatuuronderzoek werd gedaan, werden mensen binnen en buiten de kerk geënquêteerd, onder wie ambtenaren van de gemeente Amsterdam. Ook waren verschillende ‘hearings’ voor pastores en kerkbesturen van de binnenstad van Amsterdam georganiseerd. Deskundigen van binnen en buiten de kerk werden geraadpleegd, bijvoorbeeld het bisschoppelijk bouwbureau. Er werden wetenschappelijke theologische, sociologische en kerkrechtelijke adviezen ingewonnen. Zelfs was geprobeerd een oecumenisch gesprek aan te gaan, maar ‘Het interkerkelijk gesprek bleek zeer moeilijk...’ (p. 8). Het was uitdrukkelijk niet de bedoeling van de rapporteurs een blauwdruk neer te leggen, maar ‘... via de methodieken van gemeenschapsopbouw een nieuwe opzet, een nieuwe aanpak van onderop laten en doen groeien, met inschakeling en aktivering van alle betrokkenen’ (ibid.). Kortom, alle moderne andragogische middelen werden ingezet.

Één aspect aan de context van de publicatie is nog het vermelden waard. De bisschop van Haarlem kreeg een gestencilde versie in twee delen, maar in 1969 werd het rapport opgenomen in de serie ‘Wegen tot pastoraat: functie en praktijk van de zielzorger’. Deze serie stond onder redactie van de augustijnen-pater en pastoraal psycholoog H.C.I. Andriessen, de priester en psychotherapeut Willem Berger, de vrijzinnig-hervormde dominee,

verzetsman en hoogleraar godsdienstpsychologie in Tilburg, dr. H. Faber, de priester, pastoraaltheoloog, godsdienstsocioloog en hoogleraar praktische theologie dr. Piet van Hooijdonk, en de reeds genoemde dr. B.A.M. Peters. Het rapport werd volgens het voorwoord in deze serie opgenomen, ‘... om de groeiende behoefte aan planning in de zielzorg een goed gefundeerde vingerwijzing te geven’. Blijkbaar was dit rapport en de aanpak ervan een goed voorbeeld van hoe de redactie dat voor zich zag. Drie punten van belang voor deze aanpak zag de redactie terug in het rapport: 1. Niet denken in kerken maar in mensen; 2. ‘Pastorale planning is alleen verantwoord, indien de medewerking van de empirische gedragswetenschappen erin verdisconteerd is’, bij de inventarisatie, de analyse, de organisatie en de ‘sociaal-psychologische begeleiding van de omschakeling’; 3. De pastorale planning als werkplaats voor de pastorale theologie. Eenieder die hem gekend heeft, herkent hierin het levensprogramma van wijlen prof. Piet van Hooijdonk, die altijd het belang van planning en beleid in de kerk heeft benadrukt – aardig is te melden dat het exemplaar van het rapport dat ik in handen heb uit zijn bibliotheek afkomstig is.

Opzet van het rapport

Het rapport valt in vier delen uiteen. In de eerste twee delen worden respectievelijk de ontwikkelingen in de binnenstad van Amsterdam beschreven en een overzicht en analyse van de katholieke kerk aldaar gegeven. In het derde deel wordt een meer theologische bepaling van de ‘taak van de kerk van Christus’ geschetst voor de binnenstad van Amsterdam. In het vierde deel wordt tenslotte aangegeven hoe het pastoraal plan te realiseren is, inclusief een voorstel voor de sluiting van kerkgebouwen.

In het eerste deel wordt aangesloten bij de toen moderne inzichten van de stadssociologie: de functionele differentiatie in de hoogmoderne samenleving heeft geografisch tot gevolg dat er een driedeling ontstaat van een binnenstad/city met een concentratie van handel, industrie en bestuur, een randzone, en de buitenwijken/tuinesteden (voor Amsterdam met name de ideeën van Van Eesteren – Somer 2007). De binnenstad heeft daarmee een eigen functie gekregen binnen het stedelijk geheel, en wat Amsterdam betreft voor het hele land. De city wordt niet zozeer gezien als een gebied om te wonen maar als een ‘... gebeuren, een levensfunctie, een centrum waar een bepaalde aantrekkingskracht van uitgaat, een dagelijks op en neer gaan van mensen die gebruik maken van het dienstecentrum...’, waardoor ook eigen verwachtingen van de city-ganger opkomen (p. 17). Aan de andere kant wordt geconstateerd dat de city ook de plek is waar de randgroepen van de samenleving zich con-

centreren omdat ze daar minder zichtbaar zijn: 'Zo is de Amsterdamse city op het ogenblik duidelijk ontmoetingscentrum voor homofielen... Eenzamen, wanhopigen of zwervers zoeken verstrooiing of een uitkomst...; in de city kan men onderduiken' (p. 26). De zwakken blijven achter, en met hen prostitutie, criminaliteit en drugs. Het ontstaan van de gesegregeerde stad heeft gevolgen voor de bevolkingsomvang en -samenstelling, deze gegevens worden per buurt uitgewerkt, en de verwachting is dat de verandering van de bevolkings-samenstelling versterkt zal worden door de geplande sanering van de binnenstad: de aanleg van brede autowegen (zoals de Wibautstraat), de aanleg van een ringweg (de latere Rijksweg A10), sanering van woongebieden, sloop en kantoorbouw.

In het tweede deel wordt een analyse gegeven van de rooms-katholieke kerk in de Amsterdamse binnenstad. In 1969 waren in de Amsterdamse binnenstad 10 parochiekerken en 2 algemene hulpkerken, en 24 kapellen in clubhuizen, kloosters en sociale instellingen. Deze stonden ter beschikking van 28.616 ingeschreven parochianen, maar de verwachting van de Commissie was dat het er feitelijk een 21.000 zijn. Hiervoor waren 48 priesters en 460 religieuzen beschikbaar, de laatsten met name in scholen en instellingen. Naast de reguliere zielzorg waren er ook vormen van gespecialiseerd pastoraat: de Open Deur voor zingevingsvragen, bedrijfsapostolaat, vreemdelingenpastoraat voor de Zuid-Europese gastarbeiders en 'rijksgenoten van overzee', zeeliedenpastoraat, gezins- en jeugdwerk, het studentenpastoraat en kunstenaarspastoraat, en verschillende ziekenhuizen en bejaardenhuizen. Tenslotte waren er verschillende professionele en vrijwillige centra van sociale dienstverlening en Vincentiusconferenties. Rond de 10.000 mensen bezochten een kerkdienst (tendens dalend), maar de helft daarvan kwam niet uit de eigen parochie. Veel kerkgebouwen werden in de ogen van de commissie niet voldoende bezocht wat 'een aansprekende beleving van de liturgische viering voor priester en kerkganger zeer moeilijk' maakt. Door een gebrekkige samenwerking en coördinatie was echter 'Van een kerkelijke city-functie [...] geheel geen sprake' (p. 72), waardoor de kerk verder vervreemde van de bewoners en bezoekers die er zijn. Het gespecialiseerd pastoraat vervulde deze city-functie in de ogen van de commissie veel beter, de sociale (zeker de professionele) dienstverlening van de kerk was niet altijd beschikbaar als het nodig was.

In het derde hoofdstuk wordt theologisch omschreven wat de taak is van de kerk in een gebied als de binnenstad van Amsterdam. Voor de formulering daarvan werd aangesloten bij de encycliek *Populorum Progressio*: de tekenen des tijds doorzoeken en in het licht van het evangelie te interpreteren (p. 87).

De taak werd daarmee dialectisch opgevat: enerzijds positief openstaan voor wat er in de wereld speelt, anderzijds trouw blijven aan de Blijde Boodschap van Christus en daarmee inspelen op de vragen die mensen hebben. Hoe de boodschap concreet vorm zou krijgen, diende aan die context te worden getoetst, in dit geval dus aan de context van de city. Voor Amsterdam betekende dit dat de city-functie duidelijk moest worden door de aanwezigheid van specialismen die voor de hele stad van belang werden geacht, en dat er een centraal aanspreekpunt moest komen. Organisatorisch diende er meer eenheid te komen, zowel bestuurlijk als in het overleg met de sociale dienstverlening en met de andere kerken. Tegelijkertijd moest de citykerk lagere drempels krijgen, flexibel kunnen inspelen op de nieuwe en snel wisselende vragen, en dienstbaar zijn aan de noden en vragen. Vanuit de opdracht om op een heilvolle wijze mee te bouwen aan de leefbaarheid van de city en de binnenstad worden drie concrete, samenhangende maar onderscheiden projecten: vormingswerk ('...bevordering van de verantwoordelijke, creatieve vrijheid van de individuele mens in het kader van een voortgaande democratisering van de samenleving' p. 99), pastorale service (enerzijds pastorale winkels die voor iedereen openstaan, anderzijds gerichte pastorale service in sociaal-cultureel werk en maatschappelijk opbouwwerk in de buurten), en sociale dienstverlening zoals dat vorm kreeg door professioneel maatschappelijk werk en het 'solidariteitswerk' door vrijwilligers in bejaardenzorg en jeugdwerk, in samenwerking met de gemeentelijke diensten.

Dit vereiste natuurlijk een nieuwe kijk op personeel, op de organisatie, en op de bestaande gebouwen. Die komt met name in het vierde hoofdstuk naar voren. Ondanks alle mooie woorden over samenwerking van onderop en betrekken van alle stakeholders (gelovigen, besturen, geestelijken, andere kerkelijke partners) werd een vrij dirigistisch werkplan voorgesteld. In de eerste fase diende '... de bisschop van Haarlem duidelijk bekend te maken, dat hij de reorganisatie wil' waarna hij aan deskundigen [sic E.S.] de opdracht zal geven om een Charter op te stellen waar iedereen die aan de uitvoering mee werkte zich moest committeren. Daarna dienden een directeur en drie diensthouders te worden aangesteld, die de drie projecten zouden gaan uitvoeren. Zij zouden worden begeleid door een supervisor. Voor deze drie functies moesten vakbekwame, kundige professionals worden aangenomen. De medewerkers bij de drie projecten zouden in deze nieuwe situatie moeten willen werken (dus positief ervoor kiezen), maar moesten ook op hun kwalificaties voor bepaalde specialismen worden geselecteerd; training en vorming – met name in team-

werk – zou worden aangeboden. Een stichting moest verantwoordelijk worden voor alle financiële zaken, en daarin ook stukje bij beetje de verantwoordelijkheid van de lokale parochiebesturen overnemen. Door een gericht publiciteitsbeleid dienden ook de gelovigen te worden meegenomen in de vorming van de citykerk en op hun verantwoordelijkheid daarvoor te worden gewezen (gesproken wordt over ‘mentaliteitsbeïnvloeding’, p. 127). Na ongeveer 2 jaar kon de citykerk dan zijn definitieve beslag krijgen.

Aan de ‘funktionalisering’ van de kerkgebouwen wil ik aparte aandacht geven, omdat daarin duidelijk wordt wat de ultieme consequentie van het ingezette beleid was. Het is duidelijk dat met de gebouwen iets moest gebeuren, wilden ze optimaal gebruikt kunnen worden in de city. Vijf kerken werden voldoende geacht voor de territoriale pastorale zielzorg: de Dominicuskerk voor moderne liturgie, de Mozes en Åaronkerk voor polyfone kerkmuziek, de Petrus en Paulus (Papagaai²) voor gregoriaanse liturgie, de Begijnhofkapel voor ‘gerichte doorleving van en bezinning op de eucharistie’ (p. 131), en de Vondelkerk als studentenecclesia. Vanwege de geïsoleerde ligging in de binnenstad werd bepleit ook de Willibrordus binnen de Veste (De Duif) te behouden. Aangezien de priesters in de toekomst niet meer op de pastorie zouden wonen, werd voorgesteld die ruimtes te gebruiken als ontmoetingsruimte voor diverse specialistische functies. Op grond van de functionele afwegingen werd sluiting van enkele andere kerkgebouwen bepleit: Anna (De Pool) omdat het gebied waarin ze stond, zou worden afgebroken (samenvoeging met de Bonifatiusparochie in Oost werd bepleit); de Franciscus Xaverius (Krijtberg) omdat die onderbezet was en het Jordaanpastoraat anders moest gaan functioneren; de Nicolaas ‘vervult pastoraal gezien geen functie’ (p. 136) en het gebouw leende er zich niet voor, in de pastorie kon het vreemdelingenpastoraat gehuisvest worden; voor de Posthoornkerk was geen toekomst meer omdat de bijbehorende buurt zou worden afgebroken; de Onze Lieve Vrouwekerk aan de Keizersgracht moest worden gesloten; De Ignatius (Zaaier) zou zijn functie verliezen en in de plannen van de gemeente met de Jordaan geen toekomst hebben; de Antonius (Tichel)kerk ‘heeft op het ogenblik geen enkele betekenis voor de Jordaan’. Het proces van sluiting zou veel ingrijpender zijn geweest, meldt de werkgroep in de laatste alinea, als interkerkelijk gebruik van de kerkgebouwen aan de orde zou zijn geweest: ‘Het is haar overtuiging, dat het city-pastoraat, zoals omschreven in het Pastoraal Plan Binnenstad, een oecumenische opdracht is’ (p. 140).

Het kwam allemaal anders

De huidige situatie

Als we kijken naar hoe rooms-katholiek Amsterdam er momenteel in de binnenstad uit ziet, ziet het plaatje er behoorlijk anders uit dan in het rapport zo overtuigend werd geschetst. De Dominicuskerk ontwikkelde zich met de moderne liturgie dusdanig, dat de bisschop van Haarlem er geen verantwoordelijkheid meer voor kon dragen zodat de basisgemeenschap aldaar zich nu – met het gebouw – buiten de katholieke kerk bevindt. De Mozes en Äaronkerk werd geheel overvleugeld door het vormingswerk dat vanuit de pastorie plaats vond, met subsidie van de gemeente. Ook de kerk werd daarvoor ingezet en gesecculariseerd. Nadat door het stopzetten van de gemeentelijke subsidie de activiteiten gestaakt moesten worden, is het gebouw in 2014 weer ingewijd en in gebruik gegeven aan de gemeenschap Sant' Egidio die daar – zonder dat ze dat misschien weet – de traditie van het buurtwerk en vormingswerk voor de armsten voortzet. In de Petrus en Paulus kerk (Papagaai) wordt nog steeds Gregoriaans gezongen, maar de pastorie is niet het bedoelde informatiecentrum geworden. De Begijnhofkapel is onder leiding van de paters van het Heilig Sacrament inderdaad een plek geworden voor eucharistische bezinning en aanbidding. De Vondelkerk is ondertussen een bedrijfsverzamelgebouw geworden – de studentenecclesia is onder Huub Oosterhuis een eigen weg gegaan buiten het katholieke kerkverband. De Duif werd in 1974 toch gesloten en bezet door de parochianen, momenteel is het voor de kerkgeschiedenis van Amsterdam belangrijke monument³ (het eerste publieke rooms-katholieke kerkgebouw na de Reformatie) in bezit van monumentenorganisatie Stadsherstel en wordt het gebruikt door een christelijke basisgemeenschap buiten het verband van de katholieke kerk.

De Anna (Pool) is inderdaad gesloopt, momenteel staat op de oostelijke eilanden alleen nog een poortje van de kerk. De parochie werd zoals gepland gefuseerd met de Bonifatiusparochie, en met de Gerardusparochie, waarvan de kerken respectievelijk gesloopt en gesloten werden. Wat echter niet voorzien was, was dat de huizen op de historische Oostelijke eilanden weliswaar gesloopt werden, maar dat er daarna in grote stijl nieuwbouw gepleegd werd. Daardoor moeten de oostelijke eilanden, het aansluitende en ondertussen bebouwde oostelijk havengebied, en het nieuwe land IJburg het doen zonder rooms-katholiek kerkgebouw. De aangekondigde plannen tot sluiting van station De Krijtberg leidden tot verzet en momenteel is deze kerk van architect Tepe – zeldzaam in het bisdom Haarlem en een juweel van neogotiek – een van de centra van de liturgische, pastorale en catechetische werkzaamheden

van de Jezuïetenorde in het land. Verzet van de basis leidde ook tot behoud van de eveneens uiterst waardevolle neogotische Onze Lieve Vrouwekerk: de kerk werd verkocht aan de Syrisch-orthodoxe gemeenschap, maar wordt ook gebruikt voor rooms-katholieke kerkdiensten verzorgd door paters van het Opus Dei. Het pastoraat voor Surinamers vindt er een plek en de kerk is uitgangspunt van de jaarlijkse, oecumenische sacramentsprocessie door de Amsterdamse binnenstad.

Dat de Nicolaaskerk pastoraal geen functie zou vervullen, bleek achteraf een gotspe. Deze uiterst waardevolle kerk van architect Adrianus Bleys, opvolger van de Oude Kerk en de statie Onze Lieve Heer op Solder en gelegen tegenover het Centraal Station, is momenteel de belangrijkste kerk van Amsterdam. Het is co-kathedraal van het bisdom Haarlem-Amsterdam, weet met hoogwaardige Engelse koormuziek een eigen publiek te trekken, wordt regelmatig gebruikt voor televisie-uitzendingen, en is met haar caritatieve inzet zeer verbonden met de problemen van de Rosse Buurt. De kerk wordt bovendien gebruikt door de Spaanstalige missie. De Posthoornkerk in de Haarlemmerstraat is inderdaad gesloten, maar ook hier is niet voorzien dat de buurt niet alleen afgebroken, maar ook weer heropgebouwd zou worden. Momenteel staat de kerk – duidelijk zichtbaar voor wie met de trein tussen Amsterdam en Haarlem reist – in een van de meest aantrekkelijke woon- en winkelbuurten van de westelijke binnenstad. De kerk is in bezit van Stadsherstel en wordt gebruikt als orgelpark. De kerk van parochie Ignatius (De Zaaier) aan de Rozengracht werd in 1971 gesloten en veranderd in een moskee – iets wat onder het huidige kerkelijk beleid niet meer mogelijk zou zijn. Ook hier zijn de plannen van de gemeente met de achterliggende Jordaan niet doorgegaan, waardoor deze buurt nu een van de meest levendige en gewilde woon- en winkelgebieden van Amsterdam is. De Tichelkerk is tot 2004 door de paters Kapucijnen in gebruik geweest, momenteel is het architectonisch interessante complex in gebruik bij de Russisch Orthodoxe geloofsgemeenschap.

Verklaringen

Veel rooms-katholieke kerken in de Amsterdamse binnenstad hebben onder-tussen een cityfunctie, die soms zelfs regionaal of landelijk is. Maar de uitkomst is toch paradoxaal: dat wat behouden moest blijven is uit katholieke hand verdwenen, wat moest verdwijnen straalt momenteel als katholiek erfgoed, en wat is verdwenen had in een nieuwe context een functie kunnen hebben. Hoe kon het dat het rapport, dat zoveel emotie opriep, en dat zo grondig was voorbereid, zo anders uitpakte? Een van de redenen is dat de

cityvorming in Amsterdam niet echt is gerealiseerd (Wat Duindam in zijn afscheidsinterview ook erkende – Dony 1978). Er zijn wel degelijk aanzetten gemaakt: de binnenstad werd doorsneden met een brede weg van de IJtunnel via het Mr. Visserplein (waar de Mozeskerk aan staat) en de Wibautstraat naar het Amstelstation en zo naar de Gaasperdammerweg (Rijksweg A9). De oostelijke eilanden werden gesloopt, evenals de verkrotte Waterloopleinbuurt waar in de oorlog het joodse proletariaat was weggevoerd. Het denken over Amsterdam als city leidde tot de bouw van de latere probleemwijken westelijke tuinsteden en Bijlmermeer – in de laatste wijk zou Laeyendecker tot zijn huwelijk in maart 1969 voorzitter van het parochiebestuur in oprichting zijn (overigens met een benoeming van de genoemde vicaris Koper). Maar toen de metro gebouwd zou worden, leidde dat tot een opstand van de nieuwe en oude inwoners van het Centrum (die waar de kerk volgens het rapport geen binding mee had), culminerend in de Nieuwmarktrellen en vervolgens onder wethouder Jan Schaeffer tot een geheel andere visie op de binnenstad van Amsterdam. Gestreefd werd naar een leefbare stad waar wonen en werken samen konden gaan, met behoud van het monumentale karakter en dito gebouwen. Momenteel is de binnenstad van Amsterdam in vergelijking met andere Europese hoofdsteden ook voor sociaal zwakkeren beschikbaar, en is het werelderfgoed.

Een meer binnenkerkelijke verklaring is dat het verzet tegen de plannen erg groot was, dat daardoor ook de financiën ontbraken dan wel niet ter beschikking werden gesteld, en zo de adviezen van de commissie niet uitgevoerd konden worden. De weerstand tegen het plan, dat voornamelijk pastoraal bedoeld was, was vooral zo groot omdat het pastorale verbonden werd met de kwestie van de kerkgebouwen. De pastoors van de binnenstadparochies voelden zich in hun onafhankelijkheid (die kerkrechtelijk zeer groot is) bedreigd – nog afgezien van de autonome paterskerken die onder religieuze ordes en congregaties vielen – en de collegiale verhoudingen waren door onderlinge theologische verschillen ver te zoeken. Ook onder gelovigen was de weerstand groot: een ‘teach-in’ in hotel Krasnapolsky waar de leden van de commissie hun plannen zouden toelichten liep uit op een ‘volksgericht’ waarbij het pastorale plan en de kerksluiting de aanleiding waren om te protesteren tegen de vernieuwing in de kerk in het algemeen (“Wij willen geen teams of teamleiders, maar persoonlijke pastorale begeleiding van aan Rome gehoorzame priesters”. ... Michel van Hulten wilde daarop reageren, maar verslikte zich in zijn woede over deze opmerking bijna in de mikrofoon). Een tweede ‘hearing’ verliep ook tumultueus (Tepe 1978). Geconstateerd werd, achteraf door directeur De Graaff in een gesprek met Van de Weijer (Van de Weijer, 1978, 5; Commissaris

1974, 395), dat het plan toch te veel door deskundige, ‘technologische’ buitenstaanders was opgezet en dat de ‘eigenlijke bedoelingen’ door de betrokkenen (die zich volgens Duindam ‘gedroegen als een stel provo’s’) ‘in wezen niet worden begrepen’. Het is misschien wel hierom dat de bisschop besloten heeft met de uitvoering niet al te veel haast te maken.

Ook waren er voortdurend financiële en bestuurlijke problemen. Het was de bedoeling dat er een kerkelijke instelling zou komen waar het geld van de gesloten en verkochte kerken heen zou gaan, maar het bleek kerkrechtelijk moeilijk een dergelijke instelling op te richten. Met de verkoop van de gebouwen liep het ook niet vlot. De kerkbesturen werkten er niet aan mee, want ze zouden immers hun eigen kerken moeten verkopen en hun kerkelijk-maatschappelijke rol opgeven. Daardoor viel de financiële basis onder het project weg. Er werd een beheersraad ingesteld die met autoriteit van de bisschop de sanering moest uitvoeren, maar doordat die zich buiten het pastorale beleid moest houden kon van integratie van de beleidslijnen geen sprake zijn. Omdat ze met een bisschoppelijk mandaat werkten stonden ze tegenover de ondertussen gepolariseerde kerkgemeenschap, en doordat ze professionals waren werden ze door de vrijwilligers gewantrouwd. Ondertussen ging iedereen zijn eigen gebruikelijke gang, en van een visie op de Amsterdamse city was geen sprake meer concludeerde Commissaris (1974, 398-399). Op de commissie die het plan geschreven had, kon ook geen beroep meer worden gedaan. Na gedane arbeid viel de kerngroep uit elkaar, zo ging Van Hulten bijvoorbeeld naar de Rijksdienst IJsselmeerpolders – een drukke baan ver weg van Amsterdam. De Graaff verzuchtte: ‘Ik heb van hen nooit meer iets gehoord of gezien. Je bleef alleen met dat plan zitten’ (De Weijer 1978, 5).

Tenslotte benadrukte Hans Rood in ons gesprek uitdrukkelijk dat het om een *pastoraal* plan ging, waarmee het vraagstuk van de kerkgebouwen in functie stond. En juist de pastorale plannen werden niet goed ingezet. Het was de bedoeling dat er een heel team aan pastores zou gaan ontstaan, onder leiding van de speciaal aangestelde priester-directeur W. de Graaff. Die kreeg niet alleen te maken met weerstand van parochianen en pastores, ook het vormingswerk en maatschappelijk werk wilden zich niet laten inpassen in het model citykerk en gingen juist richting algemene buitenkerkelijkheid (zie het voorbeeld van het Mozeshuis). Daardoor vielen deze twee poten af en bleven alleen het citypastoraat en het wijkpastoraat over. Beide kwamen niet goed van de grond: het eerste door een verschil in kerkvisie tussen de verschillende deelnemers, het tweede doordat het traditionele parochiepastoraat gewoon werd gecontinueerd (Commissaris 1974, 396-397). Ook op het functioneren van De Graaff was vanaf het begin kritiek. In het interview met Dony zegt

Duindam: “...en toen is de eerste grote fout gemaakt in de benoeming van de directeur... Wij hadden heel duidelijk voor ogen dat die directeur een leek moest zijn... Maar zo iemand kost natuurlijk geld... De directeur was ‘n hele tijd de enige man, tot hij een bestuur aantrok dat hij zelf geschikt achtte, een verlengstuk dus van zijn persoonlijkheid” (Dony 1978, 13). De Graaff gooide eind 1977 vermoeid de handdoek in de ring: in de woorden van Rood trok hij alleen aan de ‘dood paard’ en was er van het hele concept in pastorale zin niets terecht gekomen.

De socioloog en de kerk

Mijn suggestie is geenszins dat het met de rooms-katholieke kerk in de Amsterdamse binnenstad beter gegaan zou zijn als de werkgroep niet of met andere adviezen zou zijn gekomen. Wie de cijfers van de uitgangssituatie ziet, de vele kerken, kloosters en instellingen, de overdaad aan priesters en religieuzen, die begrijpt na bijna 50 jaar dat er wel wat moest gebeuren. Zonder plan zouden er ook kerkgebouwen gesloten zijn, alleen meer volgens de idee van ‘natuurlijke selectie’. Mogelijk zouden er zonder plan zelfs minder kerken gesloten zijn, omdat vanuit een perspectief van vrije religieuze markt in de concurrentie van de kerken met elkaar meer betrokkenheid en daarmee financiën gegeneerd hadden kunnen worden (Sengers 2007). Wie zal het zeggen. Zoals u zich kunt voorstellen, ben ik zelf een groot voorstander van het betrekken van sociologische gegevens en inzichten in het (kerkelijk) beleid. Maar lezen en herlezen van het rapport maakt mij voorzichtig, zelfs bescheiden als het gaat om de invloed van sociale wetenschappen (van sociologie tot andragogie en beleids- en organisatie-wetenschappen) in de samenleving, in de politiek, en in de kerk. De sociale wetenschappers kunnen het allemaal goed zien en verklaren, maar blijkbaar spelen er ook krachten die ze minder goed zien – in het geval van de binnenstad van Amsterdam het stopzetten van de cityvorming onder druk van bewoners en in de kerk onder druk van de parochianen. Daardoor was het zorgvuldig opgebouwde rapport, dat door opname in een wetenschappelijke serie extra waardering kreeg, binnen enkele jaren rijp voor het archief. Directeur De Graaff zei over het rapport: “Het PPBA ligt al verschrikkelijk ver van me af. Het staat nog in mijn kast maar het is jaren geleden, dat ik het in handen heb gehad” (Van de Weijer 1978, 6).

De invloed van de sociale wetenschappen in dit rapport is evident, op alle niveaus. Ten eerste al in de keuze voor de leden van de werkgroep. In de

werkgroep zitten met name onder de leken enkele mensen die vanuit sociaal-wetenschappelijk perspectief de werkelijkheid van kerk en stad bekijken. Maar ook bij de geestelijken is het sociaalwetenschappelijke perspectief, als het gaat om vormingswerk en catechese, duidelijk aanwezig. Bovendien positioneerden enkele geestelijken uit de commissies zich duidelijk in de kerkelijke discussies van die tijd (trefwoord pastoraal concilie) aan de ‘progressieve’ kant. De invloed van de gedachten van dat Concilie op ambt, liturgie, catechese en vorming is ook duidelijk in het rapport te zien – of schittert door afwezigheid van een visie daarop. Het is verleidelijk om een verband te zien tussen de Franciscanen in de Commissie enerzijds en de betrokkenheid van Franciscanen bij de godsdienstsociologie en pastoraal beleid (Winkeler 2010) anderzijds, of om het meer in complottermen te zeggen om de lange arm van Walter Goddijn in de rapportage te herkennen. Maar een dergelijk verband kan uit de literatuur niet gehaald worden en moet daarom als hypothese blijven staan.

Ten tweede is de sociologische invloed zichtbaar in de visie van waaruit gewerkt werd. Het denken in termen van city voor Amsterdam was zeer populair in de jaren vijftig en zestig en werd gezien als middel om de oude steden voor de nieuwe tijd klaar te maken. Na de heilloze bombardering van Rotterdam kon het daar gerealiseerd worden, en ook in Amsterdam waren de plannen vergevorderd en voor een gedeelte ook gerealiseerd. Misschien hebben de leden niet bewust een verhaal, een narratief verteld, maar het is duidelijk dat de leden van de werkgroep zich door deze visie van de gemeentelijke beleidsmakers hebben laten inspireren, je zou ook kunnen zeggen: hebben laten vervoeren. Het gehele rapport is doordrenkt van de visie van cityvorming als model voor ontwikkeling van de binnensteden en welke rol de kerk ‘funktioneel’ daarin dient te spelen, of anders gezegd: profetisch is er geen andere visie ontwikkeld op stad en samenleving. Het rapport biedt ook geen alternatieven waaruit de bisschop, laat staan de betrokken besturen en gelovigen hadden kunnen kiezen. Directeur De Graaff noemde de commissie op het punt van de visie ‘kortzichtig’ en ‘ideologisch’ (Van de Weijer 1978, 5), anderen spreken van een autoritair rapport dat opgesteld was door mensen die het allemaal wel goed weten en kunnen opschrijven maar ver van de werkelijkheid af staan. Met name Van Hulst was als wetenschapper zeer goed ingevoerd in deze thematiek (Van Hulst 1967a).

Ten derde is de invloed van de sociale wetenschappen duidelijk door de opzet en werkwijze: planmatig moest worden gewerkt aan informeren, betrekken van stakeholders, instellen van organisatiestructuren, teamvorming en supervisie, publiciteitsbeleid, alles uitgevoerd door professionele krachten, de

sociale en pastorale kanten moesten op elkaar worden afgestemd et cetera. Toen dat niet gelukte, werd geprobeerd op een functioneel-organisatorische manier, door het instellen van de beheersraad, het proces vlot te trekken wat in feite tot een verdieping van de problemen leidde. Ten vierde, daarmee verbonden, is het taalgebruik duidelijk sociaalwetenschappelijk van aard. De theologische visie beslaat in hoofdstuk 3 feitelijk slechts een paar pagina's, en dat is vooral een lang citaat uit de genoemde encycliek. In het artikel dat Commissaris in 1974 publiceerde, wordt dit gebrek aan visie als een belangrijke oorzaak genoemd voor het mislukken van de citykerk: juist door het ontbreken van een visie werd het plan een technocratisch en organisatorisch proces dat van bovenaf werd ingezet en door de betrokkenen niet werd begrepen, waardoor het ironische gegeven optreedt – zeer scherp door Commissaris gezien – dat projecten die kerkvernieuwing beogen alleen door de bestaande kerkstructuur kunnen worden gerealiseerd. In het proefschrift dat Commissaris in 1977 verdedigde werd de theologie van de citykerk uitgewerkt en de praktijk in dat licht geëvalueerd.

Wat was nu de rol van de sociologie in het kerkelijk beleid? En wat was de invloed van de sociale wetenschappers op het beleid? In het geval van dit rapport is het evident dat die betrokkenheid er was, en de bisschop en de vicaris hebben zelf met deze commissie om die betrokkenheid gevraagd. Je kunt zeggen dat de bisschoppen toen al te veel door de sociologische zienswijze besmet waren, zoals Dols misschien zou beweren, maar dat doet geen recht aan hun eigen verantwoordelijkheid. Meer archiefonderzoek zou inzicht kunnen brengen in de motieven voor instelling van de commissie en de redenen van de gebrekkige realisatie. Aan de andere kant, contra de bewering van Laeyendecker, moet de invloed van de sociale wetenschappen ook niet onderschat worden. Zelfs in spiegelbeeld, negatief bekeken, hebben de sociale wetenschappen door de protesten die hun visie opriep hun invloed uitgeoefend: mogelijk werd het sociaalwetenschappelijk discours versterkt doordat de critici gedwongen werden zich eveneens in sociaalwetenschappelijke termen te verantwoorden, en stonden ze doordat ze dat discours niet beheersten al bij voorbaat tegenover de gestudeerde geestelijken en leken op achterstand – een interessant vervolgonderzoek. Ook de bewering van Laeyendecker, dat het na 1970 snel was afgelopen met de invloed van de sociale wetenschappen houdt geen stand, want het model van citykerk was nog zeker 10 jaar na de publicatie van het rapport leidend voor organisatie, structuur, beleid en activiteiten van de rooms-katholieke kerken in de Amsterdamse binnenstad. Misschien is het het beste om te concluderen dat de *rol* van de sociale wetenschappen in het kerkelijk beleid evident is, maar dat de concrete *invloed* bepaald moet worden

door meer casestudies, en vooral andere dan in het proefschrift van Dols, die de vraag ook in oecumenisch opzicht vergelijkend behandelen.

Noten

- 1 Met dank aan mijn collega drs. Martin Frederiks, stafmedewerker kerkopbouw van het Bisdom Haarlem-Amsterdam, voor het doorlezen van het eerste concept. Dankzij de gastvrijheid van de broeders Trappisten van Abdij Lilbosch kon ik het artikel afronden.
- 2 Veel kerken zijn in Amsterdam bekend onder de naam van de statie uit de schuilkerkentijd, die wordt tussen haakjes gegeven.
- 3 Maar Van Hulten (1967, 163) zag beheer van monumenten niet als kerntaak van de kerk, die was overgenomen door anderen (in casu de staat en monumentenorganisaties). Ook de symbolische waarde van een kerkgebouw, bijvoorbeeld dat van de Nicolaaskerk, achtte hij ondergeschikt aan de functionele waarde.

Literatuur

Blokland, S. van (2002),

Rooms-katholieke kerken in Amsterdam 1306-1935, Amsterdam: Stadsuitgeverij.

Commissaris, J. (1974),

Leidt de planning van de r.k. citykerk Amsterdam tot een kerk in de Amsterdamse city?, in: *Praktische Theologie*, 1 (6), 392-401.

Commissaris, J. (1977),

Planning van kerkelijke vernieuwing: Een praktisch-theologische studie op basis van het Pastoraal plan binnenstad en de R.K. Citykerk Amsterdam. Nijmegen: proefschrift.

Dols, C. (2015),

Fact Factory. Sociological expertise and episcopal decision making in the Netherlands 1946-1972, Nijmegen: Proefschrift Radbouduniversiteit.

Dony, B. (1978),

Misrekeningen en fouten, in: *De stad in*, 6 (1), 12-13.

Engbersen, B.J.M. & C.N.A. Leyten (1959),

De kerkplanning als functie van het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut: Enige uitgangspunten voor systematische en continue kerkplanningsarbeid en een nadere beschouwing van de procedure, die het K.S.K.I. ter feitelijke realisatie van deze planning volgt, Den Haag: Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut.

Groot, K. de & E. Sengers (2015),

Sociology of religion in the Netherlands, in: Blasi, A. & G. Giordan (red.), *Sociologies of religion: National traditions*, Leiden: Brill, 132-161.

- Heffernan, B. (2015),
Een kleine orde met allure: De Augustijnen in Nederland 1886-2006, Hilversum: Verloren.
- Hulten, M. van (1966),
 De katholieke kerk in de binnenstad van Amsterdam: Inventarisatie en bemerkingen, in: *Streven*, 19 (I-6), 513-522.
- Hulten, M. van (1967a),
 De stadskernen, in: *Handelingen van het symposium van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, gehouden te Utrecht op 19 november 1966 n.a.v. het verschijnen van de Tweede Nota inzake de Ruimtelijke Ordening in Nederland*, Leiden: E.J. Brill, 48-54.
- Hulten, M. van. (1967b),
 Pastoral work in Amsterdam, in: Böckle, F. (red.), *Understanding the signs of the times*, New York (NY)/Glen Rock (NJ): Paulist Press, 161-166.
- Laeyendecker, L. (1993),
Om de beheersing van het charisma: Heil en macht in de R.K. Kerk, Amsterdam: KNAW.
- Laeyendecker, L. (1999),
Het laatste monopolie van de R.K. kerk: Veranderende verhoudingen tussen priesters en leken, Gorinchem: Narratio.
- Laeyendecker, B. (2015),
 Sociologen en bisschoppelijk beleid: Kritische overwegingen bij de dissertatie van Chris Dols, *Fact Factory. Sociological expertise and episcopal decision making in the Netherlands 1946-1972*, in: *Religie & Samenleving*, 10 (1), 44-62.
- Landman, H. (2004),
Kerkbouw op krediet: De financiering van de kerkbouw in het aartsbischoppelijk gebied Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam gedurende de periode 1795-1965, Amsterdam: Aksant.
- Peters, B.A.M. (1969),
Pastoraal plan binnenstad Amsterdam: Advies tot reorganisatie van de pastoraal en van de kerkvoorzieningen van de R.K. Kerk in de binnenstad van Amsterdam, Nijmegen-Utrecht: Dekker & Van de Vegt N.V.
- Poels, Vefie (1987),
 Het Sint Franciscus Liefdewerk van de paters S.C.J. 1923-1970, in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum*, 57-85.
- Sengers, E. (2003),
 "Al zijn we katholiek, we zijn Nederlanders". *Opkomst en verval van de katholieke kerk in Nederland sinds 1795 vanuit rational-choice perspectief*, Delft: Eburon.
- Sengers, E. (2007),
 The religious market and its regulation: A sociological perspective, in: *Ecclesiastical Law Journal*, 9 (3), 294-301.

Sengers, E. (2009),

Verdwijnt de kerk? Over instituties zonder beweging, in: Nauta, Rein (red.), *Vreemd! Varianten van verscheidenheid en verschil in godsdienst en kerk*, Nijmegen: Valkhof Pers, 62-82.

Somer, K. (2007),

De functionele stad: De CIAM en Cornelis van Eesteren, 1928-1960. Rotterdam: nai010 uitgevers.

Tepe, W. (1978),

City-kerk had moeilijke start, in: *De stad in*, 6 (1), 9-11.

Weijer, A. van de (1978),

“Ik ben niet ontevreden”, in: *De stad in*, 6 (1), 4-7.

Winkeler, L. (2010),

Sociografie en pastoraal beleid 1946-1957: Franciscanen en de opkomst van de godsdienstsociologie in Nederland, in: Gennip, J. van e.a. (red.), *Het geloof dat inzicht zoekt. Religieuzen en de wetenschap*, Hilversum: Verloren, 178-92.

Levensbeschrijvingen van Koper, Faber en Berger zijn te vinden op www.ru.nl/kdc/over_het_kdc/archief/alfabetisch

Een korte biografie van Van Hulten en een beschrijving van het bureau van Sarlemeijn is te vinden op WIKIPEDIA.

Informatie over Andriessen is te vinden op de site van de Konferentie Nederlandse Religieuzen www.knr.nl